

מכּגש

לעבודה חינוכית-סוציאלית

כרך כא • גיליון 37

תמוז תשע"ג – יוני 2013

יוצא לאור על ידי:

אפשר

"אפשר" – עמותה לפיתוח שירותי רווחה וחינוך

בשיתוף עם:

המכללה האקדמית בית ברל
בית הספר לחינוך
החוג לקידום נוער

משרד הרווחה
והשירותים החברתיים
האגף לנוער צעירים ושירותי תקון

סקירת ספרים

להציץ מבעד לחומות:
אלימות כלפי בנות זוג בקהילות סגורות

מאת: אפרת שהם

באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2012 (192 עמודים)

יפעת כרמל

הגדרת תופעה משקפת פעמים רבות תפיסות, עמדות, אידאולוגיה ומבנה מציאות מסוים. לכן, בבואנו ללמוד תופעה או לחקרה, ראשית דבר, עלינו לבחון ממדים אחדים בהגדרתה: מהו ההקשר שבו ניתנה ההגדרה, כיצד הוחלט לכנות את התופעה הנלמדת, ומהו עולם התוכן שנתחם במסגרת ההגדרה.

כמו ביחס לתופעות אחרות, גם ביחס לתופעה של אלימות כלפי נשים, חשוב לבדוק, מיהי החברה שמגדירה את התופעה, ומהן הנורמות התרבותיות והחברתיות באותה חברה, נורמות המשתנות לאורך הזמן גם בה עצמה. קיימות חברות שבהן התנהגויות מסוימות ייחשבו לאלימות, ואחרות, שבהן אותן התנהגויות ייחשבו ללא אלימות (לדוגמה יחסי מין בכפייה במסגרת הנישואין). מאז עליית הפמיניזם, יש השתנות של הנורמות התרבותיות ביחס לתפקידים מגדריים בחברות שמגדירות עצמן כמערביות, אם כי המבנה המסורתי של התא המשפחתי והחברה עדיין נשאר דומיננטי.

בהתייחס למינוח שבו נעשה שימוש, יש משמעות לשאלה, האם קיימת טרמינולוגיה ספציפית שמגדירה את התופעה (למשל יש חברות מסורתיות שבהן אין כלל מילים לצירופים "אלימות במשפחה" או "אלימות בין בני זוג"), ועד כמה היא מדויקת ("אלימות כלפי בנות זוג", "אלימות כלפי נשים"), או שהחברה המגדירה את התופעה מסתפקת במתן שם כללי ("אלימות במשפחה").

הגדרה של תופעה מתייחסת גם להתנהגויות שנכללות במסגרתה. בהקשר זה, ההגדרה יכולה להיות צרה או רחבה. הגדרה צרה מתייחסת לאלימות הפיזית בלבד, ובכך היא יוצרת הבחנה ברורה בין מי שאלים למי שאינו אלים. הגדרה רחבה רואה באלימות נגד נשים התנהגות רב-ממדית, ולכן היא כוללת במסגרתה תחומים רבים של פגיעה (כמו: התעללות נפשית, שליטה כלכלית והתעללות מינית).

ספרה של אפרת שהם על אלימות כלפי בנות זוג בקהילות סגורות מאפשר העמקת ההבנה של תופעת האלימות כלפי נשים, באמצעות בחינה מדוקדקת של ממדי ההגדרה ביחס לחברה הישראלית, כמו גם ביחס לחברות מסורתיות אחדות החיות

בקרב. להבנה זו חשיבות מיוחדת על רקע הצורך העולה וגובר של חברות מערביות, עם התרחבות הגלובליזציה, להתמודד עם הנושא של חברות, הטמעת קבוצות מיעוט מתרבויות מסורתיות בתוכן. צורך זה מעלה לא פעם שאלות באשר לאופן שבו ראוי שהחברה הקולטת תתנהל אל מול אותן קבוצות מיעוט במצבים של סטיות חברתיות, כדוגמת אלימות כלפי נשים.

הספר כולל מבוא, ארבעה פרקים ואפילוג. המבוא עוסק בקשיים העומדים בפני נשים החשופות לאלימות מצד בני זוג, שאינם מאפיינים דוקא נשים החיות בקהילות סגורות. ארבעת הפרקים האחרים בוחנים את גורמי ההפסד הנוספים שנלווים לאבדנים שאליהם נחשפות הנשים החיות בקהילות סגורות ובחורות לצאת מתוך המשפחה האלימה. בישראל פועלות קהילות דתיות, אידאולוגיות, אתניות ולאומיות שונות שהן קולקטיביסטיות סגורות. מתוכן נבחרו לספר זה ארבע קהילות המקיימות הבחנה חברתית, תרבותית ולעתים גם גאוגרפית בין לבין החברה הישראלית הרחבה. לבסוף, האפילוג עוסק בניתוח תוצאותיו של המפגש בין מערכת החוקים שנועדה להגן על נשים מפני אונס, הטרדה מינית ואלימות במשפחה, מערכת חוקים שמקורה בתפיסה תרבותית מערבית, לבין תפיסות ומערכות כללים של קבוצות אתניות שונות בחברה הישראלית.

מבנה הספר, הפותח במאפיינים של החברה הישראלית כחברה קולטת, אך מתמקד במאפיינים של אותן חברות סגורות, משקף באופן מובהק את תוכנו ואת המהות שהוא מכוון אליה – "הצצת" התרבות הישראלית, שבבסיסה עומדת תפיסה תרבותית מערבית, הרואה בשוויון בין המינים ובשלילת האלימות במשפחה ערכי יסוד מחייבים, אל עבר קהילות קולקטיביסטיות סגורות הקיימות בתוכה. קהילות אלו משמרות אורח חיים מסורתי-פטריארכלי, שמאופיין בהכפפת בת הזוג לפיקוח מוחלט של הבעל, תוך תמיכת המערכת הערכית התרבותית של הקהילה הסגורה. מטרתה של "הצצה" זו היא בחינה שיטתית של מאפייני התרבות הנלמדת ושל האופן שבו המפגש עם התרבות הישראלית, חוקיה והתנהלותה משפיע על תהליכי ההבניה החברתית של תפקידים מגדריים באותן קהילות.

המבנה השיטתי של הספר ניכר לא רק בחיבור שבינו לבין המהות שהוא מכוון אליה, אלא גם באופן שבו סוקרת שהם את מאפייניהן של הקהילות הסגורות שבהן היא דנה. כל אחד מן הפרקים מתייחס לנקודות הבאות: תרבות המוצא מבחינת מבנה המשפחה והמאפיינים החברתיים; מה קרה לתרבות המוצא כתוצאה מהמפגש עם הקודים התרבותיים המקובלים בישראל; כיצד השפיע המפגש הבין-תרבותי על תפיסת הגברים ביחס לתפיסת הנשים את התפקידים המגדריים; הגדרה תרבותית של אלימות; הפתרונות המוצעים על ידי התרבות הקולקטיביסטית במקרים שמוגדרים כאלימות; תפיסת הנשים והגברים את הפנייה למשטרה במקרים שהאישה מחליטה על הגשת תלונה. מבנה שיטתי זה מאפשר ללומד, למטפל, לחוקר או לקובע המדיניות לערוך השוואה מדוקדקת בין מאפייני הקהילות השונות ולעמוד על השונה והדומה ביניהן.

הפרק הראשון, שמתייחס למגזר החרדי, חושף תרבות קולקטיביסטית שבה הפרט מחויב כל כולו למטרות הקהילה ופועל אך ורק למענה. אחת הדוגמאות הבולטות לכך היא האישה החרדית, שמוגדרת "עזר כנגדו" ומוכשרת מגיל צעיר לעזור לבעלה במימוש ייעודו בעולם החרדי כאדם שמקיים את מצוות תלמוד תורה. הנחת היסוד הפטריארכלית של היהדות היא כי נשים וגברים שונים מבחינה מהותית. הבדלים מגדריים אלו מתועדים בהלכה היהודית, ומעמדה של האישה ביהדות מבוסס על הבדלי התפקידים המסורתיים. בעוד שבתוך המשפחה לאישה יש תפקיד הכרחי ומשימות נעלות, הלימוד הפך למקצוע העיקרי של הגברים. הלימוד מאפשר לגבר מרחב פעולה ובריחה מהמציאות הקשה והלא נעימה של חיי היום יום. כניסתן של נשים למרחב הציבורי בעשור האחרון ממשיכה ומורגשת ברחוב החרדי. נשים חרדיות רבות נמצאות במוסדות ציבוריים ומשמשות בתפקידים חיוניים שלהם נזקקים גם גברים (מתווכות, אדריכליות, יועצות חינוכיות). הימצאותן הגדלה ברשות הרבים יוצרת בלבול וחרדה, תהליך שמביא בעקבותיו את הצורך להדירן ולטשטש את נוכחותן פיזית ומטפורית כאחד.

כיצד מגדירה החברה החרדית אלימות כלפי נשים? אם מדובר באישה מן השורה, כלומר באישה שממלאה את תפקידה במשק הבית, אין חילוקי דעות בין חכמי ישראל – אין לנהוג כלפיה באלימות. עם זאת, אם אישה מגיעה לבית דין רבני ומתלוננת על בעלה, נאמר לה ברוב המקרים לחזור הביתה לטובת "שלום בית" ולטובת שמירתו של התא המשפחתי. הנחיה זו היא ביטוי מובהק לכך שמבחינת היהדות, הנישואין הם תבנית לשלמות – זהו המצב האידיאלי ליהודים בוגרים. יתרה מזו, אישה המתגרשת מבעלה או עוזבת אותו מאבדת אוטומטית את הזכות לגדל את ילדיה, ואסור לה לראותם. על אף חלחולם האטי של מוסדות תמיכה ורווחה חיצוניים למנגנוני הפיקוח הפנימיים של הקהילה החרדית, ממצאי מחקריה של שהם מלמדים כי רוב הנשים החרדיות אינן פונות למשטרה ומעדיפות ברוב המקרים לשתוק. במצבים של אלימות קיצונית, הנשים פונות לרבנים או לגופי הרווחה שמשמשים כמתווכים בין האישה לרבנים, והרב משמש כמגשר ומתווך שנועד להביא לשלום בית. על פי מחקרים אלה, שנסמכים על ראיונות רבים עם נשים חרדיות, בבסיס התנהלות זו של הנשים עומדות חוסר התמיכה המשפחתית והתמיכה החברתית והאבדנים הכרוכים בהפרת כללי המשחק, כמו גם קבלת ערך שלמות המשפחה כערך עליון.

הפרק השני, שמתייחס לחברה הפלסטינית בישראל, חושף תרבות קולקטיביסטית שמושתתת על ערכים ואידאולוגיה פטריארכליים. מרכזיותה וחשיבותה של המשפחה בתרבות הערבית מחד גיסא והסדר החברתי המגדרי מאידך גיסא יוצרים השפעה מעגלית שבה מחזקים שני הרכיבים זה את זה במקביל. הפטריארכליות במשפחה מתחזקת במפגש עם מוסדות החברה, החוקים והנהלים. מסקירתה של שהם עולה, כי מעבר להימצאותן של נשים פלסטיניות בקהילות בתחתית ההיררכיה הריבודית, כפלסטיניות הן נמצאות במעמד של מיעוט שנמצא בתחתית החברה בישראל. החיים תחת כיבוש ישראלי הגבירו את הלחץ החברתי ואת

האלימות נגד נשים במשפחה וחיזקו עוד יותר את מעמדם של גברים על חשבון נשים. יתרה מזו, הקמת הרשות הפלסטינית הניבה התפתחויות סותרות. מצד אחד גדלה כמות הנשים הפעילות פוליטית, אך מן הצד השני רבו הקריאות לשמירה על ערכי הדת והמסורת, כולל הלבוש הצנוע, כך שניסיוןן של הנשים הפלסטיניות להילחם במבנה הפטריארכלי נבלמו.

שהם מסכמת, כי על רקע האפיונים החברתיים-תרבותיים של החברה הערבית בשילוב עם מורכבות המצב הפוליטי בישראל, הנשים הפלסטיניות בסוף המאה העשרים הפנימו את הערכים של הקבוצה והמשפחה שבהן הן חיות, והן נמנעות מלפנות לעזרת ערכאות החוק הישראליות. הגשת תלונה במשטרה או נקיטת הליכים משפטיים נגד בעל או קרובי משפחה זוכות ליחס עוין בחברה הפלסטינית. במקרים הספורים שבהם קציני משטרה מקבלים תלונות מנשים, הם מעודדים אותן, לטובתן, שלא להמשיך בהליך הפלילי ולפתור את הבעיה באמצעות המנגנונים המשפחתיים והשבטיים.

הפרק השלישי בספר עוסק באלימות כלפי בנות זוג בקרב קהילת עולי קווקז בישראל. הסקירה הרחבה של שהם בהקשר זה חושפת כי קהילת עולי קווקז מתאפיינת במנהגים וקודים התנהגותיים ייחודיים שנוצרו עקב סינקרטיזם של התרבויות היהודית והמוסלמית. למאפיינים ייחודיים אלו נוספו מאפיינים של אזרחים במדינה טוטליטרית. רוב היהודים בקווקז חיו בקהילות כפריות, שהיו מורכבות ממשפחות פטריארכליות מורחבות. בעקבות המעבר לישראל, ברוב היישובים, המשפחה המורחבת הפסיקה להתקיים במתכונתה המקורית, אך עדיין נשמרת הסמכות העליונה של האב או הגבר שעומד בראש המשפחה. מבחינת מעמדה החברתי של האישה – מעמד זה עוצב עקב יחסי הגומלין של העדה הקווקזית עם התרבות המוסלמית. מאמצים תרבותיים וחברתיים רבים הושקעו כדי להגן על כבודה וצניעותה של האישה לפני הנישואין ואחריהם. הגברים נהנו משליטה בלתי מוגבלת במשפחה, ונשים נמדדו על פי מידת כניעותן וציותנותן.

למרות השינויים החברתיים שחלו במעבר לישראל, הסדר החברתי-מגדרי לא השתנה מהותית. אישה שאינה ממלאת את כללי ההתנהגות המקובלים צפויה להיענש על ידי בן זוגה בדרכים שונות: הוא יכול להכותה, לקחת את תכשיטיה ולאסור עליה לצאת מן הבית. במחקרה של שהם היא חושפת, שלתפיסת הגברים, עירוב המשטרה אינו רלוונטי ואף מזיק ועוין. כל המרואיינים רואים במשפחת האישה את הכתובת הראויה והיעילה היחידה לצורך תיווך בין בני הזוג. הנשים מצדן, מוכנות לקבל פנייה למשטרה רק במקרים קיצוניים מאוד, אולם הן מתקשות להגדיר מה נחשב קיצוני מספיק לצורך הגשת תלונה.

הפרק הרביעי והאחרון בספר עוסק באלימות כלפי בנות זוג בקרב העדה האתיופית בישראל. בהקשר זה, שהם סוקרת את תהליכי השינוי שעבר מבנה המשפחה האתיופית, כמו גם את שינויי ההגדרות התרבותיות והחברתיות בתחום חלוקת התפקידים המגדריים. מבנה המשפחה הקהילתית-מסורתית עבר זעזועים בעקבות ההגירה לישראל. חברי המשפחה הגרעינית נחשפו לתהליכי יציאה לעצמאות

והתמודדות עם החברה הקולטת, והמשפחה המורחבת איבדה מכוחה. הגבר הלך ואיבד מכוחו כבעל זכות החלטה עיקרי ששולט במשאבי הבית, בעוד שזוגתו פיתחה דפוסי התנהגות עצמאיים ומסגלים למציאות הישראלית. ניסיון הגבר לשמר, ולו רק חלק ממעמדו, הגביר את ההתנהגות האלימה כלפי בת זוגו. במקביל, החלשת מוקדי סמכות מסורתיים – חכמי העדה – הגבירה את מצבי המתח המשפחתיים. עובדות אלו עשויות להסביר את המקרים הרבים של רצח בנות העדה בישראל בידי בני זוגן.

ניתוח תוצאותיו של המפגש הבין-תרבותי של ארבע הקהילות הקולקטיביסטיות עם התרבות הישראלית מוביל את שהם למסקנה, כי תהליכי ההבניה החברתית של אלימות כלפי בנות זוג בישראל כבעיה חברתית, הגברת המודעות הציבורית לסוגיה זו והגברת האכיפה והענישה כלפי גברים שפוגעים בבנות זוגן, מעוררים "מתקפות" (backlashes) נגד מעמדן המתעצם של נשים. פניקה מוסרית זו באה לידי ביטוי בפירוש פניית האישה לגורמי סמכות חיצוניים כחתיירה תחת ההרמוניה המשפחתית ובהגבלת יתר של האפשרויות העומדות לרשותה. הפתרון שמציעה שהם כנגד השלכות חמורות אלה הוא ייסוד דפוסי חשיבה שיביאו לשינוי חברתי ויתבססו על מושג הכבוד שמעוגן עמוק בתרבות היהודית ובתרבות הפלסטינית בישראל. בשל העובדה שמדובר בתהליכים ארוכי טווח, שדורשים בחינתם במבחן המציאות, ברצוני להציע דרך נוספת לניהול הפערים התרבותיים שמתבטאים בהתנהגויות הנתפסות כסטייה חברתית, והיא גיבוש מדיניות ספציפית שתתבסס על פנייה לגורמי סמכות פנימיים, תוך-קהילתיים, ועל הידברות עמם. זאת, נוסף על עיצוב טיפול פנומנולוגי, ממוקד תרבות, שיעמיד במרכזו את חוויית הנשים וחוויית הגברים כאחד.